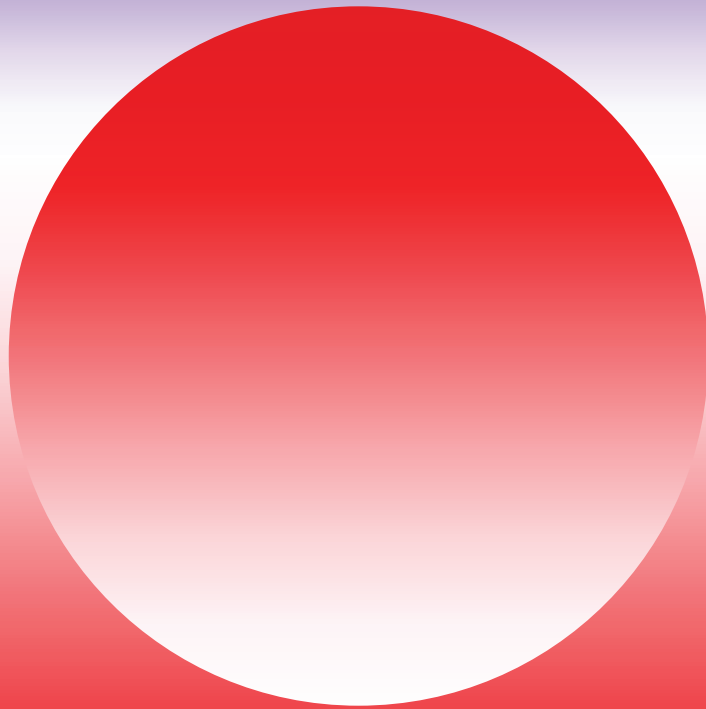

Een essay van Michiel Schwarz
Met 7 ontwerpprincipes voor civic design

Toekomst is een werkwoord

**Van toekomst-shock naar
toekomst-maken**

Inhoud

Voorwoord door Marleen Stikker en Max Kortlander	4
0. Toegang tot de toekomst	9
1. In het landschap: walk the walk, talk the talk	11
2. Intermezzo: Future Shock voorbij	19
3. Inzoomen: toekomst-maken en civic design	23
4. Heroriëntering: lokalisatie en systeemverandering	29
5. Onze toekomst maken: naar een civic agenda	36
Zeven civic designprincipes	40
Noten en verwijzingen	44
Colofon	46

Voorwoord

Door Marleen Stikker & Max Kortlander

~~hun verbeelding~~
onze verbeelding

~~hun regels~~
onze regels

~~hun toekomst~~
onze toekomst

Al op jonge leeftijd leerde mijn moeder me over de ‘self-fulfilling prophecy’: kijk uit wat je over jezelf zegt, want straks komt het uit. Ze leerde me deze les eerder uit praktische overwegingen dan uit bijgeloof. Immers, als je een zekere uitkomst verwacht, ben je eerder geneigd de keuzes te maken die tot die uitkomst leiden. De stappen op weg er naartoe bevrage je dan niet: ze liggen in lijn met je verwachting.

Toekomstdenkers zijn de profeten van nu. Niet omdat ze de toekomst kunnen voorspellen, maar omdat ze ons hun toekomst laten zien – de toekomst die ze voorstellen voor zichzelf. Elon Musk doet dit bijvoorbeeld wanneer hij tweet dat de auto’s van de toekomst enkel in tunnels zullen rijden, Mark Zuckerberg wanneer hij de onvermijdelijkheid van de metaverse aanprijst, en Amy Webb wanneer ze voor een publiek vol tech-ontwikkelaars een voorspelling doet die later uitkomt. Het is verleidelijk om naar deze voorbeelden te kijken en te denken: wow! Zij kunnen de toekomst voorspellen! Maar eigenlijk volgt de toekomst uit de voorspelling – en niet andersom. Vaker wel dan niet wordt iets als toekomstvoorspelling vermomd, terwijl het eigenlijk een slimme taaltruc is die bedrijven, mensen en geldschieters in de richting moet duwen van een individuele verbeelding.

Michiel Schwarz is pionier op het gebied van ‘sustainist’ cultuur. In zijn essay schrijft hij dat verbeelding broodnodig is om de toekomst te kunnen maken. We moeten ons niet zomaar laten leiden door de verbeeldingen van individuen, bedrijven, regimes en zij die naar macht en geld zoeken. De toekomst moet juist gebouwd worden op basis van een gedeelde verbeelding, die bestaat uit gemeenschappelijke waarden die we samen ontwikkelen, zoals openheid, eerlijkheid en inclusiviteit.

Eigenlijk komt het hierop neer: we hebben allemaal verbeeldingskracht. Iedereen heeft een verbeelding. En of we ons er nu van bewust zijn of niet, we kunnen allemaal de toekomst bedenken die er zou moeten zijn. Verbeelding is een superkracht die we

allemaal hebben, en daarom zouden we hem ook zo moeten gebruiken. We kunnen ons een toekomst voorstellen, niet alleen om te speculeren, maar ook om een toekomst te verbeelden en eraan te werken om samen een gedeelde toekomst te bouwen.

Maar hoe doen we dat? Iedere profetie kleurt het beeld dat we hebben van de toekomst en van onze acties. Wanneer we kijken naar de toekomstvoorspellingen die in de huidige centra van macht gemaakt worden, laten we ons in een specifieke richting duwen. In plaats daarvan moeten we ons richten op dat wat zich om ons heen bevindt: het lokale. Dat is één van de ontwerp-beginselen die Michiel Schwarz ons aanreikt in zijn essay. Alleen zo ontstaat een toekomst die geleid wordt door de burgers zelf. De maatschappij deelt de toekomst met elkaar, op basis van haar gedeelde waarden en zorgen. Samen kunnen we zo'n soort toekomst bouwen binnen de grenzen van de mensheid en de planeet, met behulp van co-creatie, open technologie en duurzame ontwikkelpraktijken.

Om een betere wereld te creëren, werkt Waag aan praktische veranderingen in het heden. Een van de manieren waarop we dit doen is door een expeditie te organiseren naar de ideale plek: planet B. Stel je voor wat er zou gebeuren als we een planeet helemaal opnieuw mochten inrichten. Hoe zouden we dat dan doen? Wat zouden we meenemen, en wat laten we achter? Welke sociale, natuurlijke en technologische structuren zouden we bouwen om een open, eerlijke en inclusieve wereld te bereiken? Het doel is niet vrijelijk te speculeren over deze planet B, maar juist om oplossingen te ontwikkelen voor het hier en nu, op planeet Aarde. Ter inspiratie vroeg Waag Futurelab denker Michiel Schwarz om zijn perspectief met ons te delen: hoe creëren we zo'n toekomst, en hoe kunnen we in ons dagelijks leven onze gedeelde verbeelding als burgers inzetten?

Tijd om van start te gaan – deel je verbeelding met ons!

The future is not yet written. We are writing it now.

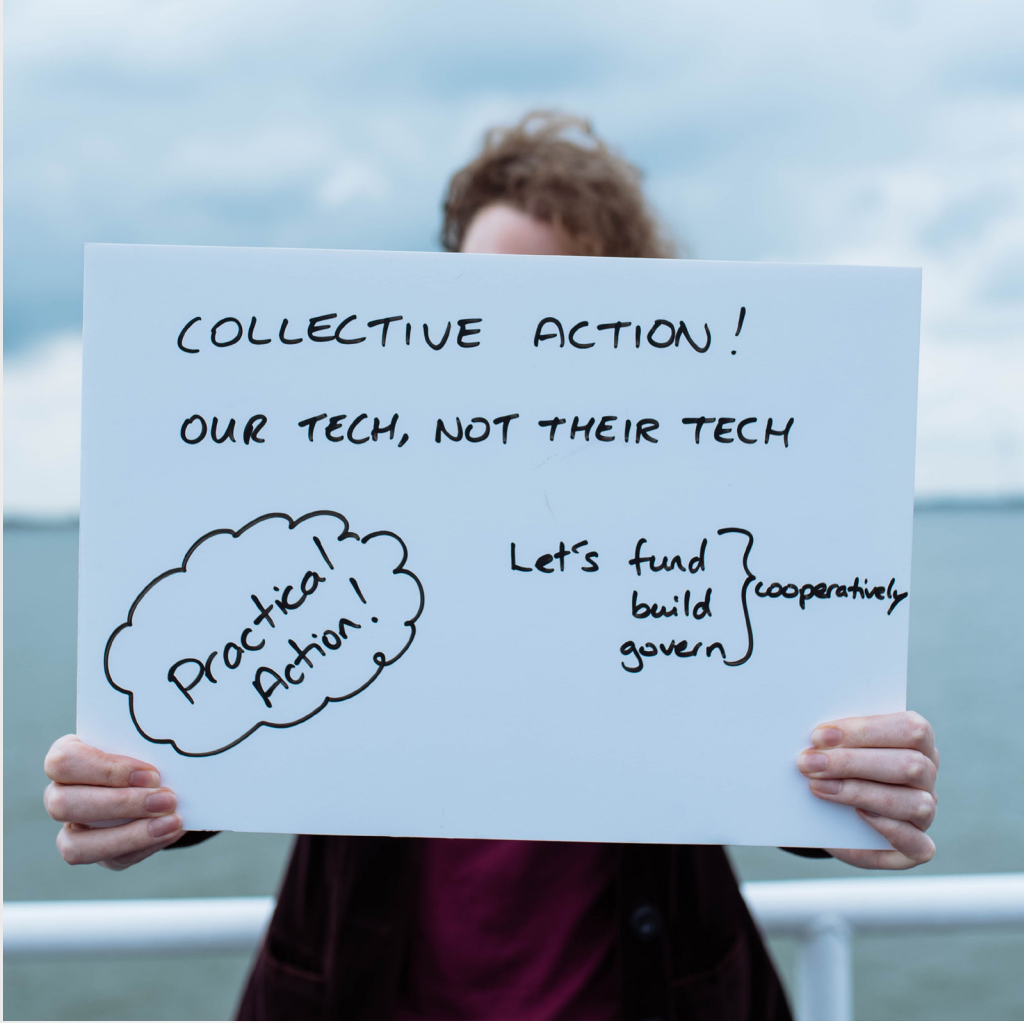
— Rebecca Solnit ¹

Toekomst is een werkwoord

**Van toekomst-shock
naar toekomst-maken**

Een essay van Michiel Schwarz

Met 7 ontwerpprincipes voor civic design

0. Toegang tot de toekomst

COLLECTIVE ACTION! OUR TECH, NOT THEIR TECH. Deze handgeschreven woorden zijn te lezen op een aankondiging van de eerste publieksactiviteiten van Waag Futurelab.² Het sleutelwoord hier is ‘OUR’: van ons. Dat is mijn opmaat, mijn ingang: laten we ‘*van ons*’ als uitgangspunt nemen en toepassen op het ontwerpen van de toekomst.

**onze toekomst,
niet hun toekomst**

Als burgers en als gemeenschappen moeten we zelf onze toekomst claimen — een die duurzamer is dan de toekomst die voor ons wordt voorzien door mondiale spelers zoals de techgiganten en andere multinationale netwerken. Vandaar: *onze* toekomst, niet *hun* toekomst. Maar wat is onze toekomst? En wie schrijft die? Vragen als deze dwingen ons om een positie in te nemen — over hoe we naar de toekomst kijken, wat voor toekomst we willen en hoe we die kunnen bereiken.

De toekomst tot de onze te maken vraagt om een perspectiefverandering: van een passieve naar een actieve stellingname. Van: de toekomst als iets dat ons overkomt, naar: iets dat we collectief kunnen vormgeven. Vandaar de ondertitel van dit essay: van toekomst-shock naar toekomst-maken. Hier kunnen we de woorden van sciencefictionauteur Bruce Sterling ter harte nemen dat “de toekomst geen bestemming is, maar een proces”. Inzien dat de toekomst niet vastligt maar altijd in wording is, kan ons kracht geven om die gezamenlijk te gaan maken.

Een dergelijke actieve, zo niet activistische houding maakt de toekomst — *onze* toekomst — tot een collectieve ontwerpuitdaging. Toekomst(en) zijn ons niet gegeven, ze worden door mensen en omstandigheden gevormd. Daarmee zijn toekomst(en), welke vorm ze uiteindelijk krijgen, op een of andere manier altijd *ontworpen* toekomst(en). In dit essay wil ik verkennen hoe we die toekomst(en) vanuit het *civic* domein kunnen (en moeten) vormgeven. [Noot: ik gebruik hier bewust niet het woord burger, dat vooral verwijst naar het individu; de Engelse term ‘civic’ gaat over relaties, gemeenschappen en het collectief]

**een collectieve
ontwerpuitdaging**

In dit essay pleit ik voor een verandering van blikveld, een heroriëntatie op hoe we onze toekomst zien en maken. Het daagt ons uit om medeontwerpers van de toekomst te worden.

Het spoort ons ook aan om de spelers en issues in de vormgeving van de toekomst te herschikken. Hoe willen we ons verhouden tot onze leefomgeving, onze technologieën en het publieke domein? Wat is er nodig om de toekomst naar onze hand te zetten? Dat vraagt om een agenda voor *civic design* — burgerontwerpen zo u wil — met het vooruitzicht een toekomst te maken die echt van ons is.

Perspectief van sustainisme

We zullen positie moeten bepalen. Zonder perspectief op waar we zijn en waar we naar toe gaan wordt het doordénken van de toekomst een onbeduidend staren in een kristallen bol. Laat me dus van meet af aan zeggen waar ik sta: mijn positie en kijkrichting heeft zijn grondslag in wat ik *sustainisme* heb genoemd — de opkomende 21e-eeuwse cultuur waarin we met duurzame waarden en verbondenheid onze leefwereld gaan vormgeven. Sustainisme is een woord dat ik samen met Joost Elffers in 2010 introduceerde in ons sustainistisch manifest om een nieuw cultuurtijdperk te duiden.³ Onze stelling was dat wanneer de cultuur verandert we een nieuw discours nodig hebben, nieuwe taal om een weg te vinden in de toekomstlandschappen die we aan het maken zijn en een vocabulaire dat ons kan helpen om onze toekomst zichtbaar en bespreekbaar te maken.⁴

Onze collectieve uitdaging is hoe we de termen van het debat kunnen verschuiven en nieuwe perspectieven ontwikkelen om onze toekomst duurzaam vorm te gaan geven. Sustainisme levert een toekomstbeeld op dat meer 'connected' is, meer lokaal, meer collectief, meer gericht op menselijke schaal en tegelijkertijd ecologisch duurzamer. Sustainisme is mijn 'lens' om te verkennen hoe we kunnen gaan ontwerpen voor een 'betere toekomst' (en daarmee tevens het gesprek openen over wat we willen verstaan onder 'betere toekomst'). Het biedt ons een manier van kijken en een manier van zien. Hopelijk leidt het ons tot nieuwe manieren van doen.

1. In het landschap: walk the walk, talk the talk

Het was een mooie nazomerdag toen ik op pad ging naar een 'Future Walk' die was georganiseerd in het Science Park aan de oostrand van Amsterdam. Het concept van "Wandelingen naar de toekomst" was bedacht door Waag Futurelab als onderdeel hun publieks- en onderzoeksprogramma over het ontwerpen van alternatieve toekomsten. De leidende vraag (in de woorden van de organisatoren): *"Hoe ziet een toekomst eruit gebouwd op publieke waarden en civic technologieën, gericht op een opener, eerlijker, inclusiever en duurzamer wereld?"*⁵

Expeditie #1, dat als thema kortweg TOEKOMST had meegekregen, vormde de aftrap van het vierjarige project. Het omvatte onder meer een reeks collectieve doe-het-zelf-wandelingen waarbij deelnemers werden uitgenodigd om in gesprek te gaan over het soort toekomst dat ons voor ogen staat, bijvoorbeeld in stadsbuurten of voor het leven aan de Noordzeekust; en om een dialoog aan te gaan over thema's als digitale data, biodiversiteit en het ontwerp van technologieën.

Het idee om al lopend te reflecteren op de toekomst sprak me aan. De keuze om het toekomstprogramma van start te laten gaan met wandelingen was een meesterzet.⁶ Een wandeling maakt je bewust van waar je staat; je moet je oriënteren en leren door de omgeving te navigeren. Zoals iedere wandelaar weet, levert ieder pad dat je kiest een ander gesitueerd beeld op van waar je bent en welke richting je neemt. Ons blikveld wordt ingegeven door het vertrekpunt en je kijkrichting. Dat geldt evengoed voor toekomstverkenningen als voor het echte leven. Bovendien maakt een wandeling je bewust dat de toekomst altijd ergens begint, in het hier-en-nu en niet ergens op een verre plaats voor ons.

**de toekomst
begint in het
hier-en-nu
en niet op een
verre plaats**

Tijdens onze collectieve wandeling, die de naam *Dear Earth* had meegekregen, gingen we in op kwesties van duurzaamheid en onze leefomgeving. Die middag in september bracht me naar de rand van de stad, een gebied dat ik nauwelijks kende. Ik bevond me in een modernistisch landschap van laboratoria, wetenschappelijke en hightech-startups en universiteitsgebouwen. Midden in het Science Park stond een 70 meter hoge datatoren, de zogenaamde AMS-IX internet exchange (een van de grootste

datatransportknooppunten ter wereld).

De route leidde ons eerst langs de hightech onderzoeksgebouwen. Vervolgens kwamen we bij Anna's Tuin & Ruigte, een plantentuin die tevens werd gebruikt als 'Living Lab' voor permacultuur; de 'ruigte' werd gevormd door een klein natuurgebied met wilde planten, vogels, bijen, insecten, microben en andere organismen. Deze kleine 'natuuroase' bestond uit een gemeenschappelijke tuin, een koepel van gerecycled materiaal en een voedselbos.

De wandeling bracht ons ook naar de groene rafelranden van het gebied, waar we de polder nog konden ervaren. Gaandeweg — aan de hand van een set kaarten met indringende vragen over de kenmerken van een duurzamere toekomst — kwam het gesprek op onze relatie met het landschap: onze verbintenis, als mensen, met de planten, de aarde met wormen, de lokale bijen. Maar tegelijk konden we niet ontsnappen aan de ons omringende technologieën in het park, het technologische landschap. De enorme datatoren — als een 21e-eeuwse hightech kerktoeren — was een machtige herinnering aan het feit dat digitale wereld verre van onzichtbaar is en een enorme impact heeft op ons milieu en onze natuurlijke hulpbronnen. Ik begon me af te vragen: 'Wat is dit voor park?' Van wie is deze plek? Wie heeft zeggenschap over de grond waarop de onderzoekslaboratoria zijn gebouwd en over de bodem die de humus vormt voor de levende organismen die evengoed bewoners zijn van deze plek?

Kijk op onze leefwereld

De toekomstwandeling leverde ons een plaatsgebonden gezichtspunt op; een bepaalde kijk op onze technologische cultuur en onze verhouding tot de natuur. Ik zag het landschap van onze excursie als een microkosmos van onze leefwereld: een complex web waarin mensen, natuurelementen en technologieën met elkaar verweven zijn. De bijen in Anna's 'ruige tuin', de datastromen, de kennisinstituten in het Science Park zelf: ze maken allemaal deel uit van een groter ecosysteem, samen met de wortels van de planten en de fysieke en sociale infrastructuur. We zijn zo gewend om de wereld in gescheiden gebieden te ontleden — natuur versus technologie versus menselijke ervaring versus data versus de planeet — dat we de essentiële verbindingen vaak over het hoofd zien.

Alles hangt allemaal af van hoe je, of beter, hoe *wij* — gezamenlijk — ergens naar kijken. Hoe we de toekomst zien is gestoeld op onze collectieve perceptie — de specifieke lens waarmee we kijken (terzijde: het idee van sociale percepties is de basis van veel van mijn sociologische en cultuurmaatschappelijke onderzoek⁷). Voor mij was het ‘wandelgesprek’ in het Science Park het zoveelste bewijs dat de manier waarop we ons verbinden met technologie en onze leefomgeving in samenhang moet worden ontworpen met hoe we ons verhouden tot de natuur en tot elkaar. Zo’n kijk, noem het een ecosysteemvisie, verschuift ons blikveld naar de onderlinge afhankelijkheden, interacties en cross-overs. Pas dan wordt het ‘landschap’ in zijn volle breedte en diepte zichtbaar — biologisch, menselijk, ecologisch, technologisch — en wordt het een referentiekader voor het ontwerpen van duurzamere toekomst.

Relaties staan centraal in dit (toekomst)beeld. De aard van onze relaties vormt de sleutel tot het vormgeven van onze toekomst. Onderlinge verbondenheid is een hoofdkenmerk in mijn duurzaamheidsperspectief en ontwerpbenadering. Een sustainist perspectief verlegt onze focus naar sociale en ecologische kwaliteiten van duurzaamheid en vraagt om vormen van ‘sustainist design.’ Het sluit ook aan bij een notie van circulariteit waarbij mensen en technologieën evenzeer deel uitmaken van onze ecologieën als de natuur en de aarde.⁸

Op locatie: ontmoeting tussen voedsel en cultuur

Later die week, eind september 2021, sloot ik me aan bij een andere door Waag georganiseerde Toekomstwandeling — dit keer in een stedelijke woonwijk. Het evenement, ‘Lab & Kitchen’ genaamd, bestond uit een gezamenlijke avondmaaltijd en een tafelgesprek met als centraal thema de toekomst van voedsel en eten, onze verbintenis met de aarde en lokale cultuur.

Hier was ik in gezelschap van zo’n tachtig mensen die elkaar troffen in de Deyssebuurt, in Amsterdam Nieuw-West — een wijk waar de afgelopen jaren met succes door de gemeenschap geleide buurtinitiatieven zijn gerealiseerd. De locatie was een openbaar stukje groen, met een lokaal-beheerde kas voor het verbouwen van groenten en een heuse fruitboomgaard (*Fruittuin van Moerkerken*). Het evenement was georganiseerd als een zogenaamde *CoLaborative Kitchen*, bestaande uit

geïmproviseerde buitenplekken voor voedselbereiding, tentdoeken en lange eettafels.⁹

Het werd al snel duidelijk dat het evenement een *hands-on* ervaring zou worden, waarbij wij actieve deelnemers waren. In kleine groepen begonnen we iets van de maaltijd voor te bereiden — van het maken van plantaardige oliën en het inmaken van groenten tot het mengen van specerijen en raspens van bieten die met hete stenen ondergronds waren gegaard. Iedere ‘keukentafel’ had een eigen voedselgerelateerd thema, variërend van landeigendom en lokale productie tot multi-culturele buurtchefs en collectief beheer van ons voedsel. We gingen in gesprek met telers, boeren, koks en buurtbewoners, maar ook met activisten die zich inzetten voor alternatieve toekomst van ons voedselsysteem. Zo werd ik die avond bijvoorbeeld voorgesteld aan de coöperatieve nonprofit organisatie *Land van Ons* — een veelzeggende naam voor een groep die landbouwgrond opkoopt en in collectief burgerbezit brengt om zo biodiversiteit te bevorderen.

Tegen de tijd dat we met z’n allen gingen eten — enige uren later — was het iedereen duidelijk dat het hier ging om veel meer dan een gezamenlijk diner. De samenkomst was een collectief gesprek geworden over hoe een meer duurzame voedseltoekomst er mogelijk uit zou kunnen zien. We spraken over de herkomst van de ingrediënten op ons bord, de route die ons eten had afgelegd van boerderij naar tafel en de impact op het milieu, maar ook over de culturele roots, culinaire geschiedenissen, landbouwpolitiek en de kooktechnieken achter ons — geheel vegetarische — diner.

In de loop van de avond herschikten we in wezen de gehele ecologie rondom ons voedsel. We gaven niet alleen duurzame stadslandbouw, biologische producten en milieugevolgen een plek, maar verbonden deze issues ook met de rol van lokale gemeenschappen en spraken over het belang van menselijke maat en culturele diversiteit. Zoals ik opmerkte toen ik aan het einde van de avond werd geïnterviewd, “de nieuwe praktijken en initiatieven vertellen het verhaal”. Ze bieden ons een alternatief beeld van ons voedselsysteem.

Nieuw perspectief

Het toekomstbeeld dat sprak uit onze collectieve maaltijd komt voort uit een zekere culturele opvatting van wat we onder ‘duurzaamheid’ (willen) verstaan. Daarbij gaat het niet alleen over de omgang met ons eten, maar tegelijkertijd over hoe we ons willen verhouden tot onze leefomgeving en het land, de natuur, onze technologieën en tot elkaar. Dat zijn diep culturele vragen. Ik moest denken aan de Amerikaanse schrijver en boer Wendell Berry, die zei dat eten “een agri-culturele daad” is – iets dat diep verankerd is in de cultuur, onze waarden en ons *sense of place*.¹⁰

Cultuur gaat over wat we van waarde vinden en onze waarden. Uiteindelijk liggen er achter dit beeld van een ‘betere toekomst’ een aantal gemeenschappelijke waarden, waaronder menselijke maat, verbondenheid, lokale inbedding, respect voor natuur en gemeenschap. Ze vormen de pijlers van wat ik de cultuur van sustainisme noem. Het levert ons een nieuwe kijk op ons voedselsysteem en meer. Daarbij verschuift ons gezichtspunt: van een mondiale positie die ‘ontaard’ lijkt te zijn, naar aandacht naar de aarde en de grond onder onze voeten. In die beweging komt ook de kracht van het lokale weer sterker in beeld.

Die avond in de Deysselbuurt was meer dan een lokale ontmoeting. De collectieve maaltijd liet ons de rijkdom van een lokaal ecosysteem ervaren. Ze bood ons een beeld (en een voorproefje) van wat ‘lokaal eten’ zou kunnen betekenen. Het begrip lokaal moet hier niet worden opgevat als een geografische markerings, maar eerder als een waarde op zich, een kwaliteit. Lokaal zijn betekent ook geworteld zijn en ingebed in een gemeenschap. En tegelijkertijd gaat het daarbij om het bouwen van lokale relaties en persoonlijke banden die de plekken waar we leven betekenisvol maken.

Zo’n perspectief levert aanknopingspunten voor het ontwikkelen van ingebedde vormen van ‘lokaal ontwerp’ – ontwerpen die alleen kunnen overleven door lokale betrokkenheid, lokale bronnen, buurtverbindingen en een collectieve identiteit van de plek. Vanuit mijn sociaal-duurzame (sustainist) benadering pleit ik ervoor om ‘het lokale’ te gaan herwaarderen en nieuw leven in te blazen. En om zo’n nieuwe invulling van lokaliteit deel te laten uitmaken van onze civic agenda voor de toekomst.¹¹ Daarover later meer.

Het narratief veranderen

Woorden doen ertoe. Neem een woord als 'ecosysteem'. Met een oorsprong in de biologie en natuurwetenschappen verwijst het doorgaans naar een gemeenschap van organismen die op elkaar en met elkaar op hun omgeving inwerken. In de context van toekomst-ontwerpen pleit ik voor een meer integrale betekenis: als netwerken van complexe, onderling afhankelijke delen. Een complex weefsel dat kenmerken heeft van een ecologisch systeem, waarbij naast biologische en organische elementen, ook mensen en technologische infrastructuren onderdeel van zijn.¹² De oorspronkelijke betekenis van het woord *eco* is die van het huishouden in de breedste zin van het woord (uit het Grieks: *oikos*). Ons huis is zowel de planeet als onze thuisbasis in al haar dimensies. Daar kunnen we gezamenlijk verantwoordelijkheid voor nemen.

Zo bezien kan een ecosysteemperspectief het landschap in zijn volle reikwijdte en diepgang in beeld brengen — van de wortels in de bodem en onze leefomgeving tot de data-infrastructuren en politiek-bestuurlijke instituties. Het leidt tot meer integrale en systemische benaderingen die we volgens mij nodig hebben bij de veel van de complexe vragen rond duurzame toekomst. Het vraagt om ontwerpvaarders die meer oog hebben voor de onderlinge verbanden tussen menselijk handelen, technologieën, onze leefomgeving en de natuur.

alternatieve toekomstbeelden en narratieven ontwikkelen

Laten we kritisch kijken naar het heersende discours over de vormgeving van de toekomst dat ons geregeld in de weg omdat oude termen de issues niet meer dekken. We lijden, zou je kunnen zeggen, aan een vorm van taalarmoede. Ze weerhoudt ons ervan om alternatieve toekomst en verhaallijnen zichtbaar en bespreekbaar te maken. In onze veranderende wereld waar alles met alles verbonden is, hebben we nieuwe woorden en concepten nodig. En we moeten bestaande woorden nieuwe hedendaagse lading geven, zodat we meer mensgerichte, integrale en sociaal duurzame toekomst kunnen verwoorden en in beeld kunnen brengen. Laten we dus een begin maken om de termen van het debat ter discussie te stellen. We zullen op zoek moeten gaan naar een narratief dat zich richt op ecosystemen en het 'lokale' om de problemen opnieuw in te kaderen en te herschikken, met als vooruitzicht onze toekomst duurzamer te maken.

Vandaar ook begrippen als 'sustainisme' en 'sustainist design'. Termen waarmee ik probeer een nieuw cultureel tijdperk te duiden, alsook om een aantal daarmee verbonden nieuwe ontwerpcriteria te formuleren.¹³ Sustainisme ziet duurzaamheid als een cultureel paradigma, een *mindset* rond sociaal en ecologisch duurzame waarden. Als de term duurzaamheid (*sustainability*) onze aspiraties voor een betere toekomst verwoordt, dan is het sustainisme de cultuur die dat mogelijk maakt.

Willen we werkelijk onze leefwereld gaan vormgeven, dan zullen we ons standpunt en ons perspectief moeten veranderen: van passieve waarnemers van de toekomst die zich voor onze ogen ontvouwt, naar actieve deelnemers aan het vormgeven van onze toekomst.

2. Intermezzo: Future Shock voorbij

Hoe staat het met de toekomst...?

Wat kunnen we weten en wat kunnen we doen...?

'Konden we de toekomst maar *kennen*'. Dat was veelal de leidende gedachte voor diegenen die de laatste honderd jaar hebben getracht 'in de toekomst te kijken', om te voorzien wat de wereld voor ons in petto had. De personages in de geschiedenis van de toekomst dragen verschillende namen: futuristen, futurologen, toekomstkenners, toekomstmodelbouwers. Sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw heeft een groeiend aantal onderzoekers zich gepresenteerd als futurologen — toekomstonderzoekers — met een steeds uitgebreider scala aan methodieken om de toekomst in kaart te brengen.¹⁴ Het veld van toekomststudies is inmiddels uitgegroeid tot een academische discipline.

Wat hebben ze ons laten zien...? De meeste toekomststudies — of ze nu door denktanks, bedrijven, regeringen of academische instellingen zijn ontwikkeld — zijn opgezet als voorspellingen, of liever (in het Engels) als *forecasts*. Wat een intrigerende woorden, voor-spellen, fore-cast: onze huidige verwachtingen op morgen projecteren. Vanuit het blikveld van de voorspeller wordt 'de toekomst' vaak voorgesteld als een soort tijdreis naar een onbekend terrein. 'De toekomst is een vreemd land' werd wel gezegd — een plek of bestemming die we pas echt kunnen kennen wanneer we er zijn aangekomen. We kunnen alternatieve scenario's ontwikkelen, maar het blijven mogelijke toekomst, alleen de tijd zal leren waar we uitkomen. Daarmee wordt de toekomst per definitie onbestemd.

Het effect van een dergelijke zienswijze is dat we passieve toeschouwers worden van de toekomst. Het enige wat we kunnen doen, zo lijkt het, is wachten tot de toekomst ons bereikt. In het beste geval kunnen wij de wereld proberen te waarschuwen voor de mogelijke gevaren van een naderende toekomst.

Het meest sprekende voorbeeld is het relaas van de Amerikaanse socioloog Alvin Toffler, die ons de term *Future Shock* schonk. In het invloedrijke boek uit 1970 met die titel

waarschuwde hij dat miljoenen mensen “geconfronteerd zouden worden met een abrupte botsing met de toekomst”.¹⁵ In zijn internationale bestseller uit die tijd (met meer dan 6 miljoen verkochte exemplaren wereldwijd) presenteerde hij de toekomst als “een brullende stroom” op ons afkomen, die we volgens hem niet meer aankunnen vanwege de toenemende snelheid van verandering. *Toekomst-shock*, zo schreef Toffler, “is de duizelingwekkende desoriëntatie die wordt teweeggebracht door de voortijdige komst van de toekomst”.

Veel professionele toekomstvoorspellers ontwikkelen scenario's. Ze zien de toekomst als iets dat voortkomt uit het verleden, de toekomst is kan worden geëxtrapoleerd op basis van de huidige trends. Het levert een deterministisch beeld op, met een min of meer lineair pad naar de toekomst kunnen uittekenen; een traject dat ons vanuit hedendaagse en vroegere omstandigheden naar de toekomstige tijd brengt. In veel gevallen worden technologische veranderingen daarbij als de dominante motor gezien voor de toekomst. Sociale factoren (de mensen) en milieuoverwegingen (de planeet) bleven lange tijd buiten het gezichtsveld van de professionele toekomstonderzoekers. Maar zelfs met een meer omvattende blik op onze technologische cultuur hebben de voorspellers er vaak ver naast gezeten. Onvoorziene, of moet ik eerder spreken van 'ongeziene' ontwikkelingen, deden het toekomsttraject in een andere richting omslaan. Bovendien betwijfelen sommigen, gegeven de snelheid van verandering, of we vanuit het heden überhaupt wel een toekomst kunnen extrapoleren. Toffler zag 'toekomst-shock' als een psychische toestand van mensen, en zelfs van hele samenlevingen, als gevolg van “het besef dat we er niet langer op kunnen vertrouwen dat de toekomst nog op het heden of het verleden zal lijken”.

Belangrijker echter dan de vraag of de voorspellingen van toekomstkijkers uitkomen, is met welke lens ze kijken en hoe ze de toekomst hebben ingekaderd. Vanuit het oogpunt van ontwerpen is het idee van een toekomst-shock problematisch. De schok van de naderende toekomst — om nog eenmaal Tofflers narratief te volgen — werkt verlamdend en maakt ons schijnbaar machteloos. De schok van het onvoorstelbare veroorzaakt ons tot een in essentie passieve houding. Bovendien sluit het idee van toekomst-shock ons op in een geglobaliseerd

keurslijf waarin wij mensen buitenstaanders worden. We worden als het ware tot astronauten die eindeloos om de aarde blijven draaien en die alleen van een afstand, door het raam van de capsule kunnen kijken. En hoeveel data of informatie zij ook hebben over de aarde, lijkt het erop dat ze niet in staat zijn de koers te veranderen.

Willen we werkelijk onze leefwereld gaan vormgeven, dan zullen we ons standpunt en ons perspectief moeten veranderen: van passieve waarnemers van de toekomst die zich voor onze ogen ontvouwt, naar actieve deelnemers aan het vormgeven van onze toekomst.

Van zelfstandige naamwoorden naar werkwoorden

Nogmaals: onze woorden doen ertoe. Het begrip ‘de toekomst’ wordt voorgesteld als een stand van zaken, een punt in de tijd, een gegeven. In de meeste moderne talen is ‘toekomst’ een zelfstandig naamwoord: een entiteit die we kunnen classificeren en analyseren, een begrip dat de werkelijkheid tot een ding maakt. Het begrip zelf wordt niet geproblematiseerd. We lijken de toekomst te accepteren als iets dat er nu eenmaal is — zoals in “Een roos is een roos is een roos” — hoe je die verder ook noemt.

Vanuit het oogpunt van ontwerpen is de vraag niet ‘Wat is de toekomst?’, maar ‘Hoe kan iets toekomst worden?’ Anders gezegd, we moeten het op zelfstandige naamwoorden gebaseerde verhaal van de toekomst loslaten en het idee van toekomst als werkwoord gaan omarmen. Of beter nog: toekomst, in meervoud. Door toekomst te beschouwen als vervoegbare werkwoorden komen we in een actieve modus. Met dank aan wat de Amerikaanse schrijfster Robin Wall Kimmerer schreef over inheemse talen: een zelfstandig naamwoord is gevangen in zijn definitie; een werkwoord bevrijdt het begrip uit zijn slavernij en laat het leven.¹⁶

De omslag van zelfstandige naamwoorden naar werkwoorden is meer dan een woordenspel. Ze levert andere blikvelden op. En andere handelingsperspectieven. Neem de woorden *gemeenschap* en *gemeenschapsvorming* (het Engels *community* en *community-building*). Het eerste is een classificatie, het tweede maakt er een proces van, iets dat leeft, een beweging, actie.

**van passieve
waarnemers
naar actieve
deelnemers
aan het vorm-
geven van onze
toekomst**

Het debat over de toekomst van de stad liet de afgelopen tijd een vergelijkbare verschuiving zien. De termen van het debat zijn verschoven van “de stad” naar “stadmaken”, met wortels in bottom-up bewegingen.¹⁷ In dezelfde geest verschuift het narratief rond het begrip *commons* (‘meent’ in het Nederlands) steeds meer naar een notie van *commoning*. Instandhouding van een commons is een actief proces en veronderstelt een ontwerp.

**van ‘de toekomst’
naar ‘toekomst-
maken’**

De verschuiving van zelfstandige naamwoorden naar werkwoorden markeert een fundamentele perspectiefverandering: van ‘de toekomst’ naar ‘toekomst-maken’. Die overgang activeert het gehele proces van vormgeven van onze toekomst. Het zet ons mensen weer aan het roer. Dat verandert alles. Van wiens toekomst we maken tot wie wel of niet mag mee-ontwerpen; van wat we wensen te ontwerpen tot de modellen die we gebruiken bij toekomstontwerpen. Laten we bij het aanpakken van grote uitdagingen van onze tijd beginnen met nadenken en handelen in termen van *toekomst-maken*.

3. Inzoomen: toekomst-maken en civic design

Dat we ons zorgen maken over onze toekomst is niet zonder reden. Een groot deel van de wereldbevolking is zich er nu wel van bewust dat het huidige geglobaliseerde, op groei gerichte ontwikkelingspad naar de toekomst niet duurzaam is, in ecologisch opzicht, evenmin sociaal en economisch. We kunnen niet langer passieve toeschouwers blijven die aan vanaf de toekijken vanuit het idee dat alles vanzelf wel goed zal komen en dat bijvoorbeeld de technologie ons wel zal redden. Om in actie te komen moeten we de vraag veranderen: van 'Wat is de toekomst?' in 'Hoe creëren we de toekomst die we willen?'. Wij zullen ons opnieuw moeten positioneren, onze blik heroriënteren en actieve deelnemers worden aan het creëren van een duurzamere wereld. Met andere woorden, we moeten leren wat het betekent om toekomstmakers te worden.

Het idee dat we collectief de toekomst kunnen *maken* opent de deur naar hoe we ons het maken van een duurzamere wereld voorstellen (en tegelijkertijd om het er met elkaar over te hebben wat we onder 'duurzaam' verstaan). De focus op extrapolaties en voorspellingen is de afgelopen jaren afgenomen en is verschoven naar de voorstellingen en verbeeldingen die we maken van mogelijke toekomst. In sociaalwetenschappelijk onderzoek zien we de afgelopen jaren een trend gericht op *futuring* — een werkwoord! — waarbij verschillende toekomstbeelden worden gegenereerd.¹⁸ Het centrale uitgangspunt is dat onze verbeelding vandaag ons kan helpen om onze handelingsstrategie te bepalen met het oog op een door ons nagestreefde toekomst. De verbeelding van de toekomst wordt de basis voor het vormgeven van de door ons gewenste toekomst.

De duurzaamheidsbeweging omarmt al langer een vergelijkbare actieve, of eigenlijk activistische benadering, gericht op onze aspiraties voor het maken een 'betere toekomst'. In de woorden van Rob Hopkins, medeoprichter van de Transition Town-beweging, moeten we onze aandacht verleggen van "Wat is" naar "Wat als" (*From What Is to What If*; de titel van zijn nieuwste boek¹⁹). Het betekent een omslag in benadering: van het verbeelden van ideale werelden naar de praktijken waarmee die zulke werelden kunnen bewerkstellingen en daarmee ook van kennis over de toekomst naar knowhow die nodig is voor het

maken van zulke toekomst.

Ontwerpen voor sustainist toekomst

Door een heroriëntatie op 'toekomst-maken' wordt de zorg voor een duurzamere wereld een ontwerp-vraag. Om positieve impact te hebben moeten we onze toekomstbeelden gaan verbinden met de ontwerpprocessen achter onze technologieën, onze infrastructuren en onze instituties. Het begint allemaal met wat in het Engels wordt aangeduid met *re-imagining*: een nieuwe voorstelling maken van wat mogelijk is en wat nodig is. Het betekent ook dat we in onze ontwerp-praktijken andere overwegingen moeten gaan meenemen, zoals publieke oogmerken (*public purpose*) en duurzame publieke waarden (*civic values*).

Het ontwerpers-equivalent van de 'Wat als?'-vraag van Hopkins is een ontwerpmethodiek die de internationale designconsultant IDEO al vele jaren promoot met de vraag "Hoe zouden we kunnen ontwerpen voor....?" Een dergelijke herformulering verschuift het ontwerp van een object naar de kwaliteiten — sociaal en ecologisch — die we als integrale eigenschappen in onze toekomstige producten, diensten, publieke plekken en systemen willen ontwerpen. Met de publicatie van de *Sustainist Design Guide* (2013) openden Diana Krabbendam en ik enige jaren geleden het debat hierover. We vroegen aandacht voor een aantal 'sociaal-duurzame' waarden die volgens ons opgenomen moeten worden in de programma's van eisen bij ontwerp-opdrachten. Onze verkenning gaf voorbeelden van ontwerpen met sustainist kwaliteiten als delen, lokaal en menselijke schaal, naast de zorg voor de planeet en de natuur.²⁰ Sustainist design is slechts een van de benaderingen die de afgelopen tien jaar een lans braken voor heroriëntatie op duurzamere en meer regeneratieve ontwerp-kaders.²¹

“van wie is de toekomst...?”

Eén manier om erachter te komen wat een sustainist praktijk van toekomst-maken zou kunnen opleveren is om te kijken naar het succes van de *stadmakers* beweging. Stadmakers vormen onderdeel van een internationale 'placemaking movement', waarbij publieke plekken vanuit bewonersgemeenschappen worden vormgegeven. Ze hebben het afgelopen decennium een rijke praktijk ontwikkeld waarin communities en buurtcollectieven meer zeggenschap over of zelfs eigendom van hun leefomgeving kregen. Er zijn praktijkgemeenschappen

(*communities of practice*) opgebouwd rond burgerparticipatie, co-design en community design. Onder de noemer *Engaged Urbanism* is een scala aan methodes en benaderingen voor collaboratieve praktijken opgekomen. Sommigen gebruiken de term *Tactical Urbanism* voor burgerschapsinitiatieven en civic interventies bij het ontwerpen van de openbare ruimte, terwijl anderen de nieuwe sociale bewegingen in verband brengen met de opkomst van de *Civic City*.²² Bij stadmakers is de activistische oproep “Van wie is de stad?”. In die geest stellen we de vraag ‘Van wie is de toekomst?’. En evenzo: ‘Wie maakt de toekomst?’.

Civic design modus

Om burgers en communities mede-eigenaren te laten worden van hun en onze toekomst dan moeten we de ontwerpprocessen zelf gaan herontwerpen. Om deze her-vorming te duiden gebruik ik vaak het Engelse woord *re-cast* als een meer gelaagde benaming voor wat een meervoudige opgave is. *Cast* betekent niet alleen een ‘mal’ vullen die letterlijk vormgeeft maar kan ook verwijzen naar de rollen en de spelers (zoals in de cast van een film) of naar de reikwijdte (denk aan *broadcasting* en *narrow-casting*). Vragen om een *re-cast* stelt de bestaande ontwerpmethodiek ter discussie, in de aard van de ontwerppraktijken, alsook de rollen die designers en anderen daarbij spelen. Wat ontwerpers doen komt daarbij ter discussie te staan. De afgelopen jaren hebben we daarbij al ontwikkelingen kunnen zien richting *design thinking* en *social design*. Deze trend richting maatschappelijke ontwerpbenaderingen versterkt de beweging om onze ontwerpagenda’s te verschuiven naar sustainistische publieke waarden.

**ontwerpagenda’s
verschuiven naar
sustainistische
publieke waarden**

Civic design-praktijken, waarin burgers en gemeenschappen mede-ontwerpers worden, gaan andere oplossingen opleveren, of het nu gaat om het voedselsysteem, klimaatverandering, de zorg en mobiliteit, of onze fysieke en digitale infrastructuren. Op al die gebieden zullen we moeten leren van bijvoorbeeld stadmaken en andere community-benaderingen, om te ontdekken hoe we sociaal-duurzame kwaliteiten als lokale inbedding, betrokkenheid van gemeenschappen en menselijke maat in onze ontwerpprocessen kunnen integreren.

Dergelijke civic strategieën onderstrepen ook het belang van

vormen van *co-design*. De afgelopen tien jaar zagen we veel nieuwe maatschappelijke praktijken opkomen waarin communities en burgercollectieven gingen participeren in het ontwerpproces, onder meer door samen te werken met professionele ontwerpers. Ik zie deze beweging in de bredere context van de recente opkomst van *social design*. Maatschappelijke groeperingen komen steeds meer centraal te staan en aandacht voor sociale impact wordt integraal deel van een nieuwe opkomende ontwerppraktijk. Co-design is een van de modewoorden geworden in het publieke debat, niet alleen in het maatschappelijke veld maar ook bij overheid en bedrijfsleven. De uitdaging is nu om co-design en social design een centrale rol te geven in ons toekomst-maken, waarbij iedereen op de een of andere manier 'maker' kan zijn.

Dit alles sluit naadloos aan bij de nog immer groeiende internationale makersbeweging, die we met name rond digitale technologieën zien. De nieuwe makerspraktijken kunnen we zien als hands-on versies van toekomst-maken met menselijke maat. Net als de 'Reclaim the City'-strategie van de stadmakersbeweging wordt de makers-community gedreven door de wens de controle terug te krijgen over de technologieën die we gebruiken, ze 'open te maken' en ons toe te eigenen. *If you can't open it, you don't own it* is al jaren een slogan voor meer 'open design', onder meer van de ontwikkelaars van de Fairphone. Evenzo is er de opensource beweging die pleit voor open standaarden onder publieke en civic beheer in plaats van gecontroleerd door bedrijven of de staat.

**civic design
vereist sociale
infrastructuren
als commons
en gedeeld
eigendomschap**

De makersbeweging is een wereldwijd fenomeen. Ze is de natuurlijke bondgenoot bij het ontwikkelen van knowhow over civic design en toekomst-maken, vooral op lokaal niveau. *Fablabs*, open data platforms en soortgelijke initiatieven zijn pioniers op het gebied van ontwerpmethodieken, gebaseerd op opensource delen en collectief eigenaarschap.²³ Daar kunnen we op voortbouwen. Ook kunnen we lering trekken uit succesvolle innovaties, zoals *WikiHouse* (tien jaar geleden gelanceerd), een open platform voor betaalbare, opensource blauwdrukken om bewoners met lokale materialen en met de inzet van lokale makers hun eigen huis te laten bouwen.²⁴ Duurzaamheid en open publieke technologieontwikkeling gaan hierbij hand in hand, als tegenpool van big-tech en corporate netwerken.

Dergelijke initiatieven zijn slechts enkele voorbeelden uit een groeiend aantal designpraktijken gebaseerd op ecologische en civic waarden, gericht op het maken van toekomsten die we met recht 'van ons' kunnen noemen.

Civic design is de benaming van een collectieve, door burgers geleide en gemeenschapsgerichte ontwerpbenadering van duurzame toekomsten. Daarbij zijn ook nieuwe sociale infra-structuren en organisatievormen nodig. Zo zal er veel meer geïnvesteerd moeten worden in de ontwikkeling van *commons*-praktijken van collectief beheer en gedeeld eigenaarschap. Denk aan publieke digitale infrastructuur, waarbij het internet een publiek goed wordt. Of aan een nutsbedrijf dat onder beheer of eigendom komt van de gemeenschap zelf, zoals in de wijk gedeelde zonne-energie.²⁵ Zie ook de opkomst van buurtcollectieven en nieuwe vormen van coöperatie — van lokale community-ondersteunde landbouw en zelfbouwoningen tot 'broodfondsen' en andere onderlinge financiële steunregelingen.

Dat deze beweging niet louter een theoretische oefening is of academische vraag is mag wel blijken uit de indrukwekkende groei van *commons*-achtige (burger)initiatieven die overal ter wereld door lokale gemeenschappen worden genomen. *Commoning* — als een vorm van collectief beheer over hulpbronnen — heeft een lange geschiedenis waarop we kunnen voortbouwen.²⁶ Het is een teken des tijds dat we de laatste jaren op veel terreinen een heropleving zien van coöperaties en collectieve regelingen, van energie en huisvesting tot zorg en financiële systemen. We zien hoe coöperatieve modellen de laatste tijd op verschillende terreinen een leidmotief zijn geworden, zoals Waag-directeur Marleen Stikker het recentelijk verwoordde.²⁷ Weekblad *De Groene Amsterdammer* noemt het 'de collectieve revolutie'.²⁸ De groei van lokale — sustainistische — gemeenschapsinitiatieven luidt de komst in van een sociale beweging die het debat over het maken van onze eigen toekomst nieuwe impulsen geeft.²⁹

Hierbij moet ik denken aan een van Waags eigen projecten die kenmerken vertoont van het soort civic design dat mij voor ogen staat. *Hollandse Luchten* is een burgerplatform voor het meten van de luchtkwaliteit van de omgeving van het

Noordzeekanaal, met name in het industriegebied rond de fabriek van Tata Steel in IJmuiden. Met behulp van open hardware en een netwerk van sensoren worden gegevens verzameld en in kaart gebracht door lokale burgers. Deze aanpak wordt 'citizen sensing' genoemd. Hollandse Luchten maakt deel uit van het Smart Citizens Lab van Waag — een tegenhanger van het technologiegedreven idee van 'smart cities'. Ik zie het als een veelbelovend experiment in 'citizen science', burgerwetenschap. Het wordt al gedeeld en nagevolgd op verschillende terreinen en kan model staan voor een collectieve civic benadering van ecologische en sociale vraagstukken.³⁰

4. Heroriëntering: lokalisatie en systeemverandering

We leven in een gemonialiseerde wereld. Maar de ervaringen van ons dagelijks leven spelen zich vooral af in het lokale — dichtbij, in plaats van ver weg. Ondanks of misschien wel door de mondialisering hebben we de afgelopen tien jaar een sterke ervaring gezien van alles wat ‘lokaal’ is — van lokale doe-het-zelf-woningen en lokaal geteeld voedsel tot lokale valuta en lokaal eigenaarschap. Deze trend is echter geen terugkeer naar het oude dorp, een ‘provinciaalse’ stad of kleinburgerlijke idealen van het platteland. Het gaat juist om een beweging die ‘het lokale’ opnieuw definieert en daar nieuwe hedendaagse vormen aan geeft. Mijn vraag: Hoe kunnen we meer *lokale toekomst* ontwerpen?

Naar lokale vormen van toekomst-maken.

Laten we de bakens verzetten en gaan ontwerpen vanuit lokale criteria. Dat wil zeggen ontwerpen vanuit lokale waarden en lokale overwegingen. Noem het *lokaal-ontwerpen*. Het begrip ‘lokaal’ is hierbij veel meer dan een geografische plaatsbepaling of een markering van een fysieke locatie. Lokaal verwijst voor mij dan naar inherente kwaliteiten van dingen die we om die reden in onze lokale buurten doen — de kwaliteit van nabijheid, lokale persoonlijke connecties, de mogelijkheid om elkaar in de buurt te ontmoeten en het opbouwen en steunen van lokale communities.

De sleutel tot lokaal-ontwerpen van onze leefomgeving ligt bij het bevorderen van nabije relaties. De Parijse burgemeester Anne Hidalgo biedt ons er een voorbeeld van. Haar concept van een ‘15-Minuten-Stad’ (*Ville du quart d’heure*) heeft tot doel zelfvoorzienende gemeenschappen te ontwerpen, met winkels, scholen, werkplekken en culturele voorzieningen die allemaal op loopafstand liggen. Ook hier zien we een verschuiving van perspectief. Hidalgo noemt het een ‘ecologische transformatie’: zij ziet de stad als een verzameling buurten.³¹ Deze hyperlokale aanpak wordt nu ook in andere steden opgepakt.

**nabije relaties
als sleutel tot
lokaal-ontwerpen**

Misschien dat het woord *lokalisme* hier op zijn plaats is — om een zienswijze en aanpak te duiden die de plek, lokale gemeenschap en lokale landschappen met elkaar verbindt. Lokalisme bevordert meer dan een buurteconomie en

wijkactiviteiten. Het stimuleert lokale cohesie, kennis en kunde in nabije context, meer decentrale vormen van beheer en bestuur, terwijl het ook gemeenschapszin en de identiteit van een plek ten goede komt. Lokalisme betekent in veel gevallen ook het zoeken naar menselijke maat en naar een schaal waar mensen met elkaar in gesprek kunnen gaan en gehoord worden. Al met al zou het begrip *lokalisme* en zijn bijvoeglijk naamwoord *lokalistisch* wel eens een fundamentele omslag in denken en doen kunnen inluiden om meer lokaal en in buurten en wijken te gaan organiseren en te maken.³²

Lokale vormen van toekomst-maken en lokalistische ontwerpen zijn per definitie geworteld in een plek — zowel fysiek als sociaal. Willen we het ontwerpproces echt ‘lokaliseren’ dan zullen we afscheid moeten nemen van het conventionele top-down planningsmodel. In onze lokale ontwerpen kunnen we niet langer bouwen op blauwdrukken als oplossingen die op welke plek dan ook toepasbaar zijn. Lokale oplossingen kunnen geen afgeleide zijn van mondiale oplossingen, die we dan vervolgens op een lokale schaal projecteren.

Het herijken van het ontwerpproces met een focus op werkelijk lokale kwaliteiten betekent een draai van 180-graden ten opzichte van een top-down benadering. In een sustainistische opvatting van gelokaliseerdheid bouwen we vanaf de grond naar boven en van klein naar groter. Welke schaal relevant om tot oplossingen te komen is daarbij afhankelijk van de situatie. In de sustainist designbenadering pleitten we daarom niet voor schaal, maar voor een criterium van proportionaliteit.

**“Wat lokaal kan,
moet lokaal”**

Om te komen tot vormen van lokalistisch-ontwerpen kunnen we beginnen het *principe van lokalisering* te gaan volgen: ‘Wat lokaal kan, moet lokaal’. Dat dwingt ons om eerst ‘nabije’ ontwerp-oplossingen op lokale schaal te zoeken en pas wanneer dat te weinig resultaat afwerpt op zoek te gaan naar grootschaliger, niet-lokale, ontwerpen. Een dergelijk lokaliseringsprincipe zet zich af tegen het idee dat we lokale oplossingen kunnen vinden op niet-plaatsgebonden benaderingen (en technologieën) die voor een grotere schaal en context zijn ontwikkeld. Het devies: ‘Eerst lokaal’.

Het adopteren van zo’n *lokaal subsidiariteitsprincipe*

— ondersteund door lokaal engagement en betrokkenheid van gemeenschappen — zou een echte impuls kunnen geven aan nieuwe vormen van lokaal-ontwerpen en civic design. De opgave is dan het vinden van het kleinst mogelijke aggregatieniveau dat de gewenste impact heeft. Dat kan de straat zijn of een buurt, of een samenwerkingsverband tussen lokale bewoners. We hoeven overigens niet bij nul te beginnen willen we tot lokalistische ontwerpbenederingen komen. Denk aan het Doughnut Economics-model waarbij het huishouden een belangrijke rol speelt; of aan stadmakersinitiatieven als de *City at Eye Level* die de straat en straatbewoners als startpunt nemen.³³

Spreading, niet opschalen

De meest succesvolle voorbeelden van lokaal en sustainistisch ontwerpen zijn relatief kleinschalig, door de community gedragen en bottom-up. Ze zijn per definitie plaatsgebonden. Maar hoe kunnen we de ervaring uit één bepaalde lokale situatie delen met andere gemeenschappen en plekken? Simpelweg kopiëren werkt niet. Daarvoor is de diversiteit van gemeenschappen en lokale ecosystemen te groot. Maar toch weten we inmiddels dat veel civic-projecten die op één plek met succes werken qua werkwijze en ingrediënten elders ook potentie hebben — ik denk aan kennisnetwerken en uitwisselingen tussen stadsbewoners uit verschillende steden.

De oude manieren van ‘opschalen’ — door te groeien in volume of door identieke oplossingen te vermenigvuldigen — zijn niet langer geschikt voor duurzame en sociaal-ingebedde praktijken van toekomst-maken. Wat we nodig hebben zijn benaderingen die passen bij onze wereld van netwerken en delen. Hier kunnen we lering trekken uit de ervaringen van door burgers geleide participatieve projecten in de Londense stadsgemeente Lambeth. Het Civic Systems Lab schrijft hierover: ‘Het soort schaalvergroting dat werkt is er een van proliferatie, met overname en aanpassing van een idee, of basismodel, in nieuwe contexten, in plaats van dat het oorspronkelijke project wordt opgeschaald’.³⁴

Het begrip ‘opschalen’ is hier op zijn minst misleidend. Sommigen hebben als alternatief het woord ‘uitschalen’ gesugereerd. Het gaat echter niet om schaal, maar om de capaciteit van het hele systeem, dat als een netwerk in reikwijdte kan

**Waar we naar op zoek moeten,
zijn manieren om ontwerp en
sociale actie op kleine schaal te
verbinden met mega-kwesties
als klimaatverandering of
de energietransitie.**

groeien. Individuele knooppunten van een netwerk moge dan een beperkte omvang hebben, in hun verbindingen en totaliteit kunnen ze echt impact hebben. Getuige de sterke toename van lokale en door gemeenschappen gedreven initiatieven is dat precies wat we de afgelopen tien jaar hebben gezien in de zogenaamde *civic economy*, die zich als een uitdijend web is gegroeid. Het biedt ons een voorbeeld van een succesvolle vorm van lokalistisch toekomst-maken. De les voor de toekomst in vier woorden: 'Niet opschalen, maar spreiden'.

Lokale toekomst en ontmoeten systeemverandering

Beschouw dit alles als een open uitnodiging om nieuwe werkwijzen te ontwikkelen waarbij lokalistische praktijken een brede en zelfs mondiale impact kunnen hebben. De kernvraag is hoe we ontwerpen en sociale actie op kleine schaal kunnen verbinden met mega-kwesties als klimaatverandering of de energietransitie. Joost Beunderman (van de Londense architectuur- en onderzoeksgroep 00) noemt dit de 'micro-mega-uitdaging': hyperlokale ontwerpen koppelen aan strategieën voor de grote vraagstukken en systeemverandering.³⁵ Hij roept op tot experimenten met alternatieve modellen, bijvoorbeeld publieke platforms. Die kunnen immers op verschillende niveaus werken en impact hebben op zowel het kleine als het grote.

Een recent project *Trees as Infrastructure* (uitgevoerd door de Londense organisaties Dark Matter Labs en Lucid Minds) biedt een fraai voorbeeld van wat een dergelijk lokale en sustainistische benadering van toekomst-maken kan opleveren. *TreesAI* werd ontwikkeld als platform om stadsnatuur tot een positieve factor te maken in plaats van een verliespost, zoals het meestal wordt gezien in het gemeentelijk beleid. Het model maakt de natuur een cruciaal onderdeel van stedelijke infrastructuur, naast civiele infrastructuur als bruggen, wegen en spoorwegen. Hierdoor worden alternatieve kosten-baten-analyses van winstgevendheid en duurzaamheid mogelijk.³⁶

Door bomen in de stad en ander 'groen' over te hevelen van de categorie kosten naar die van baten, krijgen ze een positieve lokale waarde in onze leefomgeving — noem het *lokale activa*. Stadsnatuur wordt zo een maatschappelijke goed, iets waar wij, als burgers en lokale overheden, in kunnen investeren. Het Londense model voorziet in gedecentraliseerde en

**hyperlokale
ontwerpen
koppelen aan
systeem-
verandering**

lokaal-verankerde financiële instrumenten, technologieën en infrastructuren voor de herwaardering van de natuur in onze steden en in ons stedelijk beleid. Met andere woorden, het *Trees as Infrastructure*-platform herdefinieert de waarde en de plaats van de natuur bij toekomst-maken in de stad.

Door zich te richten op lokale waarde en lokale opbrengsten worden de gevestigde economische kaders ter discussie gesteld. Daarbij propageert het Londense model vormen van bestuur die zijn gebaseerd op collectief beheer en lokaal rentmeesterschap. Het zou interessant zijn te verkennen wat zo'n strategie kan betekenen in maatschappelijke domeinen als zorg, veiligheid, energie en voedsel, of bij strategieën voor technologische innovatie.

Ook hier zien we een fundamentele verschuiving in optiek en strategie, van een versnipperd transactie-model naar een relationele benadering. Plaatsgebonden criteria en afwegingen kunnen zo lokaal-verankerde ontwerppraktijken voor een duurzame stad versterken. Het voorbeeld van bomen-als-infrastructuur laat zien hoe we hyperlokalistische ontwerpen voor stedelijke inrichting kunnen ontwikkelen vanuit het idee van de stad als ecologisch systeem, fysiek en sociaal. Het biedt ons een raamwerk voor het maken van lokale toekomst die een verbinding leggen met grotere systeemvragen en mondiale problemen.

Het Londense project hervormt ook onze verhouding tot natuur. Het toont hoe bij de vormgeving van lokale infrastructuren de 'groene' kenmerken en sociale betekenissen worden verbonden met fysieke elementen. De waarde die we daarbij toedelen aan de natuur en 'groen' is niet langer een 'externe' factor (een externaliteit, zoals dat heet in de economische wetenschap), maar wordt onderdeel van het vormgeven onze eigen leefomgevingen. Het model rekent af met het conventionele beeld dat de natuur en de aarde een apart domein vormen gescheiden van de wereld van de mens, zijn bouwwerken en z'n technologieën.

Een dergelijke visie op de vormgeving van onze leefomgeving heeft kenmerken van een meer 'gewortelde' en 'geaarde' benadering van toekomst-maken: sociaal geworteld in lokale plekken, geaard in het land en in de bodem. Het betekent dat

ecologische en sociale ontwerpbenaderingen worden verweven. Wanneer we lokalistische benaderingen van plekmaken verbinden met duurzaamheidsstrategieën worden beiden geworteld in de grond onder onze voeten. Zoals antropoloog en filosoof Bruno Latour het verwoordt: “We moeten weer ‘landen’ op aarde”. Hij pleit voor een terrestrisch perspectief waarin wij mensen en de natuur – en het niet-menselijke – samen bestaan en samenleven.³⁷ Een vergelijkbare filosofie is terug te vinden in initiatieven als de Ambassade van de Noordzee, die ons uitdagen bij ons menselijk handelen te luisteren naar ‘stemmen van de natuur’ bij het vormgeven van onze toekomst.³⁸ Dergelijke overwegingen leiden er ook toe dat we ons blikveld en focus gaan verleggen naar duurzame ontwerp praktijken die minder antropocentrisch zijn.

5. Onze toekomst maken: naar een civic agenda

**sustainist
toekomst-maken:
lokaal, in de
gemeenschap
verankerd én
ecologisch
duurzamer**

De toekomst naar onze hand zetten. Dat blijkt niets minder dan een oproep tot een andere manier van kijken en doen – van toekomst-shock naar toekomst-maken. Een focus op onze toekomst kan de basis leggen voor duurzame praktijken, toekomstvormgeving vanuit communities. In veel domeinen is een dergelijke heroriëntatie op civic design al gaande. Zie de hoeveelheid maatschappelijke initiatieven die – in mijn termen – een groeiende sustainistische praktijk van toekomst-maken vormen: lokaal en in de gemeenschap verankerd, alsook duurzamer in ecologische zin. Dat geeft ons hoop.

Een verschuiving naar civic vormen van toekomst-maken is natuurlijk geen wondermiddel. Maar zo'n verandering van perspectief helpt wel om de vraagstukken en oplossingen anders te gaan formuleren en ruimte te maken voor meer deelnemers bij het vormgeven van de toekomst. Dat biedt op zichzelf al een alternatief voor de grootschalige, top-down, mondiale, technologiegedreven kaders en praktijken waarmee de dominante spelers (denk: big business, big tech, big finance, big government) momenteel 'de toekomst' namens ons ontwerpen.³⁹ Een verandering van kijkrichting gericht op toekomst-maken levert alternatieve verbeeldingen en verhaallijnen op, verschuift de termen van het debat en stelt de achterliggende grondwaarden voor onze acties ter discussie.

Actieperspectief

Dat alles roept op tot actie. Onze toekomst maken vraagt om een civic designagenda. Daar wil ik deze verkenning mee afsluiten. In de vorm van zeven 'principes' voor toekomst-maken. Onderstaande civic design-beginselen zijn daarbij niet zozeer regels als wel zichtlijnen en aanzetten tot een handelingsperspectief.

**ontwerpers en
niet-ontwerpers
uitdagen tot meer
engagement in
hun praktijken**

Hoe deze principes te 'lezen' en hoe we ze in actie kunnen omzetten, hangt af van wie je bent en waar je staat. Voor ontwerpers bieden ze aanknopingspunten voor de waarden en criteria in civic design. Het zijn vingerwijzingen die ontwerpers en niet-ontwerpers uitdagen tot meer engagement in hun praktijken; en om meer oog te hebben voor de sociale en ecologische gevolgen van hun ingrepen, zowel lokaal als mondiaal.

Beleidsmakers kunnen ze als uitgangspunt nemen voor de ontwikkeling van duurzamere, inclusievere en eerlijkere strategieën op en tussen beleidsterreinen, en daarmee ook voor hervormingen in institutioneel ontwerp. Dat vraagt om toekomststrategieën vanuit een ecosysteemperspectief waar technologische, sociale en ecologische dimensies elkaar versterken. Het zoeken naar lokale antwoorden en decentrale beheervormen is daarbij een belangrijke leidraad. En door ieder van ons, burgers, buren en rentmeesters van onze planeet, kunnen ze worden gelezen als een reeks ideeën en idealen die ons kunnen activeren en ons allen tot mede-ontwerpers maken.

Onze toekomst

Om onze eigen toekomst vorm te geven, moeten we niet alleen vragen waar we naar toe willen, maar ook weten waar we staan. Ook letterlijk, want onze verbeelding en onze acties beginnen op een specifieke plaats. Onze lokale positie bepaalt hoe we kijken en verhouden tot opgaven van onze tijd. In de voortgaande strijd om onze toekomst zie ik een heropleving van het lokale. Een herwaardering van lokalisme heb ik dat genoemd. Met welke termen dan ook, onze referentiekaders en designpraktijken kunnen zeker een fundamentele herijking gebruiken: kijken en handelend vanuit lokale kwaliteiten, lokale waarden, lokale betrokkenheid en lokale interventies. Dat alles stelt ons voor een concrete uitdaging — voor zowel ontwerpers als beleidsmakers, burgers en bewoners. En het doet recht aan een visie op de geschiedenis die stelt dat fundamentele, globale veranderingen altijd beginnen in lokale omstandigheden en lokale actie.

Wie je ook bent en waar je ook staat, vat onderstaande designprincipes niet op als oplossingen maar als vertrekpunten. Ik wil er alternatieve praktijken mee inspireren voor het ontwerpen van duurzamere toekomst. Onze toekomst.

Dit essay opende met een citaat van de Amerikaanse schrijfster Rebecca Solnit. Laat me hier eindigen met wat ze schrijft in een van haar essays over hoop en de kracht van burgeractivisme: “We schrijven geschiedenis met onze voeten en met onze aanwezigheid; en met onze collectieve stem en visie.”⁴⁰ Dat geldt ook voor onze toekomst.

De perspectiefverschuiving naar toekomst-maken en civic waarden heeft ons een ontwerpagenda opgeleverd. Nu dan de opdracht om die te vertalen naar een handelingsperspectief dat de weg opent naar nieuwe praktijken. Onze toekomsten bevinden zich in het hier en nu. Laten we beginnen om ze te herschrijven...

onze toekomst maken

Zeven civic designprincipes

1

Neem positie in

Kijk kritisch naar waar je staat

Het claimen van onze toekomst vraagt om een perspectiefverandering. Een heroriëntering op regeneratieve strategieën die zowel sociaal als ecologisch duurzaam zijn. We moeten stelling nemen wat betreft de sociale en ecologische kwaliteiten die we in onze ontwerpen wensen mee te nemen. Toekomstmaken vanuit burgers en communities betekent ter discussie stellen *hoe* we ontwerpen, voor *wat*, en voor en *met wie*. Civic design vereist dat (lokale) gemeenschappen van het begin actief deel moeten zijn van het proces.

2

Maak tech ons eigen

Ontwerp met sociale en ecologische waarden

De technologieën moeten in dienst staan van onze toekomst-aspiraties en zoveel mogelijk onder publiek en collectief beheer komen. Dat vraagt om ontwerpprocessen vanuit sociale en ecologische waarden (als tegenhanger van de logica en belangen van 'big-tech' en 'high-tech'). Technologische innovatie moet worden gericht op publieke technologieën en in de gemeenschap verankerde ontwerpen. Dat betekent investeren in community-technologieën, community-infrastructuur en civic onderzoek & ontwikkeling. Vanuit gemeenschappen dienen we (sustainistische) modellen te ontwikkelen om technologische innovaties te toetsen aan hun sociale implicaties en de impact op onze leefomgeving, lokaal zowel als mondiaal.

3

Maak onze toekomst lokaal

Onderken de kwaliteiten van nabijheid en lokale betrokkenheid

Om de eigen toekomst echt lokaal te maken moeten we investeren in (nieuwe) vormen van 'lokaal-ontwerpen'. Lokalistische kwaliteiten — zoals nabijheid, menselijke maat en betrokkenheid van de lokale gemeenschap — als basiseis in ontwerpstrategieën en institutionele praktijken. Het lokaal-subsidiariteitsbeginsel dient leidend te zijn bij ontwerp en beleid: iedere oplossing wordt in eerst in een buurt of op lokale schaal verkend. De grondregel: 'Eerst lokaal'.

4

Bouw praktijkgemeenschappen op Doe het gezamenlijk en bevorder commoning

Verandering van praktijken is cruciaal; en daarmee ook het opbouwen van praktijkgemeenschappen (*communities of practice*). Dat vereist nieuwe samenwerkingsmodellen en vormen van civic engagement, die burgers en communities tot mede-ontwerpers maken. We moeten investeren in ‘commoning’ en ‘commons-achtige’ instituties, gericht op door de gemeenschap gedragen design. Gebruik van meer vanuit de gemeenschap ontwikkelde ontwerp oplossingen vraagt tevens om heroriëntatie op gedeelde knowhow in plaats van kennis, gebaseerd niet op theorie maar bewezen praktijken.

5

Herschik infrastructuren als ecologieën Veranker ontwerpen in de natuur en gemeenschap

Duurzamere toekomsten ontwikkelen vraagt om een eco-systeembenadering. Technologieën, mensen en instituties moeten daarbij evenzo deel uitmaken van onze ecologieën als de natuur dat is. Dat vereist ontwerpstrategieën die zijn ingebed in gemeenschappen en plekken en geworteld in de natuur en de aarde. Het maakt ontwerpen van infrastructuren — fysiek en sociaal — een ecologische kwestie. Beleidskeuzen en evaluatiemodellen moeten meer recht doen aan zowel de waarde van natuur en het menselijk potentieel, in andere dan monetaire of economische termen.

6

Ontwerp voor plekken, denk in systemen

Koppel hyperlokaal aan systeemverandering

Ontwerpen voor duurzaamheid op hyperlokaal niveau moet kunnen bijdragen aan duurzame toekomsten op systeemniveau. Onze toekomst zoekt verbindingen tussen plaatsgebonden, lokalistisch ontwerpen en systeemvraagstukken. Met een verwijzing naar het bekende aforisme *Act local, think global*, geldt hier *Design for place, think in systems*: ontwerp voor plekken, maar denk in termen van systeemverandering. Dat vraagt om nieuwe modellen, formats en institutionele ontwerpen om het kleine en het lokale te verbinden met grotere issues en mondiale vraagstukken.

7

Spreiden, niet opschalen

Deel praktijken en netwerken voor groter bereik

Niet opschalen maar spreiden is het devies om civic vormen van toekomst-maken te versterken en grotere impact te geven. Het betekent een oriëntatie op netwerken en delen – om onze civic designpraktijken voor veelzijdige situaties en plekken relevant te maken. Dat vraagt om nieuwe vormen van collectieve intelligentie en uitwisseling tussen lokale initiatieven, waarbij kennis van en know-how in duurzame ontwerppraktijken kan worden gedeeld. Het basisprincipe van ‘open innovatie’ moeten we ook gaan toepassen op toekomst-maken en civic design.

Noten en verwijzingen

1 Rebecca Solnit, Ten ways to confront the climate crisis without losing hope, *The Guardian*, 18 November 2021.

go.waag.org/rebeccasolnit

2 Hoe kunnen we een toekomstige samenleving duurzaam en inclusief maken en welke rol spelen kunstenaars en ontwerpers hierin? Over deze vraag gaat de programmareeks Future Talks. Future Talks is een initiatief van Waag Futurelab en wordt gerealiseerd in samenwerking met de Sociaal Creatieve Raad.

waag.org/nl/article/future-talks

3 Michiel Schwarz and Joost Elffers, *Sustainism Is the New Modernism: A cultural manifesto for the sustainist era* (New York: Elffers. D.A.P. / Art Book, 2010). Alice Rawsthorn, 'Sustainism: It's Got a Name, Now Do It', *The New York Times*, 9 January 2011.

www.nytimes.com/2011/01/10/arts/10iht-design10.html

On sustainist design: Michiel Schwarz and Diana Krabbendam, with The Beach Network, *Sustainist Design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design* (Amsterdam: BIS Publishers, 2013).

4 Dit is het onderwerp van mijn *A Sustainist Lexicon*. Zie noot 9.

5 Wandel naar de toekomst met Waag. waag.org/nl/event/wandel-naar-de-toekomst-met-waag Stadswandelingen als research is deels ontwikkeld vanuit de praktijk van stadmaker Floor Ziegler. Zie floorziegler.nl

6 De covid-beperkingen in 2021 waarbij publieke bijeenkomsten binnen niet waren toegestaan waren ook een factor bij de keuze van Waag voor deze ontmoetingsvorm.

7 Deze focus gaat terug naar mijn vroege academisch werk over technologie en de sociologie van perceptie. Zie bijvoorbeeld Michiel Schwarz and Michael Thompson, *Divided We Stand: Redefining Technology, Politics and Social Choice* (Harvester-Wheatsheaf, UK & Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990)

8 Zie het lemma over circulariteit (Circularity) in Michiel Schwarz, *A Sustainist Lexicon: Seven entries to recast the future — Rethinking design and heritage* (Architectura & Natura Press, Amsterdam, 2016).

9 colaboratorykitchen.com

10 Wendell Berry, 'The pleasures of eating' (1989), in *Bringing It To The Table. On Farming and Food* (Berkeley, CA: Counterpoint, 2009).

11 'Local' is één van de lemmas in mijn boekje over de toekomst van onze leefomgeving *A Sustainist Lexicon*, Zie noot 8 hierboven.

12 Oxford English Dictionary.

13 Michiel Schwarz and Joost Elffers, *Sustainism Is the New Modernism: A cultural manifesto for the sustainist era* (New York: Elffers. D.A.P. / Art Book, 2010); Michiel Schwarz and Diana Krabbendam, with The Beach Network, *Sustainist Design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design* (Amsterdam: BIS Publishers, 2013).

14 Zie bijvoorbeeld Jennifer M. Gidley, *The Future: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2017); and Tessa Cramer, *Becoming Futurists: Reluctant professionals searching for common ground* (Maastricht: University, 2020)

doi.org/10.26481/dis.20200520tc

15 Alvin Toffler, *Future Shock* (New York; Random House, 1970)

16 Robin Wall Kimmerer, *Braiding Sweetgrass. Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teaching of Plants* (Minneapolis, MN: Milkweed Editions, 2013). Zie ook *Civic-Indigenous 7.0 – 7 Points of convergence towards civic and indigenous futures*. Dark Matter labs, 2020. medium.com/cities-for-people/civic-indigenous-7-0-ec3a9104901b

17 Een dergelijk actief en sustainist perspectief heeft ook in andere maatschappelijke domeinen inzichten opgeleverd voor civic design-praktijken, bijvoorbeeld in relatie tot cultureel erfgoed en stadmaken. Zie Riemer Knoop & Michiel Schwarz (ed.), *Meer Straatwaarden: Een pleidooi voor erfgoedmaken als engagement* (Reinwardt Academie, Amsterdam Hogeschool voor de Kunsten, 2019). www.reinwardt.ahk.nl/media/rwa/docs/Publicaties/Meer_straatwaarden.pdf

18 Zie bijvoorbeeld het onderzoek van de Urban Futures Studio van de Universiteit van Utrecht. www.uu.nl/en/research/urban-futures-studio

19 Rob Hopkins, *From What Is to What If. Unleashing the Power of Imagination to Create the Future We Want* (White River Junction, VT: Chelsea Green Publishing, 2019)

20 Michiel Schwarz and Diana Krabbendam, with The Beach Network, *Sustainist Design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design* (Amsterdam: BIS Publishers, 2013).

21 Zie Daniel Christian Wahl, *Designing Regenerative Cultures* (Axminster, UK: Triarchy Press, 2016).

22 Ben Campkin & Ger Duijzings (eds), *Engaged Urbanism. Cities & Methodologies* (London: I.B. Taurus, 2016); Mike Lydon and Anthony Garcia, *Tactical Urbanism: Short-term Action for Long-Term Change* (Washington DC: Island Press, 2015); Thomas Ermacora and Lucy Bullivant, *Recoded City: Co-creating Urban Futures* (Abingdon UK: Routledge, 2016); Charles Landry, *The Civic City in a Nomadic World* (Rotterdam: nai010 publishers, 2017)

23 Zie bijvoorbeeld Tomás Diez (ed). *Fab City: The mass distribution of (almost) everything* (Barcelona: IAAC/FabLab, 2018).

24 www.wikihouse.cc

25 Over big tech, zie bijvoorbeeld Maurits Martijn en Dimitri Tokmetzis, 'De beste plannen voor een fundamenteel andere Tech – zonder Apple, Google en Facebook', De Correspondent, 30 maart 2021 decorrespondent.nl/12213/de-beste-plannen-voor-een-fundamenteel-andere-tech-zonder-apple-google-en-facebook

26 Zie David Bollier, *The Commoner's Catalog for Changemaking. Tools for the Transitions Ahead* (Great Barrington, MA: Schumacher Center for a New Economics, November 2021). Een eerdere publicatie, qua vorm eveneens gemodelleerd op de *Whole Earth Catalog* uit de jaren zeventig is Natascha Hagenbeek, Heel de stad, heel de aarde. *Whole Common Catalog* (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Civic eState, Urbact, 2020).

27 dezwijger.nl/programma/plenaire-afsluiting-cooperatieven-maken-de-stad

28 De collectieve revolutie. Bas Mesters, 'Het is de democratie in actie', De Groene Amsterdammer, 3-3-2022.

29 Voor een recent overzicht van initiatieven rondom commons en 'tools' voor commoning zie David Bollier, *The Commoner's Catalog for Changemaking. Tools for the Transitions Ahead* (Great Barrington, MA: Schumacher Center for a New Economics, November 2021). Deze publicatie is deels geïnspireerd door de 'whole earth catalog' die Natascha Hagenbeek maakte voor Amsterdam, Heel de stad, heel de aarde. *Whole Common Catalog* (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Civic eState, Urbact, 2020).

30 [samenmetenaanluchtkwaliteit.nl](https://www.samenmetenaanluchtkwaliteit.nl)

31 Kim Wilsher, Paris mayor unveils '15-minute city' plan in re-election campaign, The Guardian, 7 February 2020.

theguardian.com/world/2020/feb/07/ris-mayor-unveils-15-minute-city-plan-in-re-election-campaign
Zie ook worlddesignembassies.com/topics/dit-zijn-de-embassy-of-mobility-labs

32 Mijn pleidooi voor lokalisme is voor een deel geïnspireerd door het rapport van Kate Fletcher en Mathilda Tham, *Earth Logic. Fashion Action Research Plan* (London: The JJ Charitable Trust, 2019).

33 Zie Hans Karssenberg, Jeroen Laven Meredith Glaser and Mattijs van 't Hoff (eds), *The City at Eye Level: Lessons for Street Plinths* (Delft: Eburon Academic Publishers, 2016) and other publications of www.thecityateyelevel.com

34 Civic Systems Lab, *Designed to scale: Mass participation to build resilient neighbourhoods*. The Open Works/Civic Systems Lab/ Participatory City, 2015.

35 Joost Beunderman, *Micro-massive: heritage in times of deep transformation*, in: Riemer Knoop & Michiel Schwarz (samenstelling), *Meer Straatwaarden: Een pleidooi for erfgoedmaken als engagement* (Amsterdam: Reinwardt Academy, Amsterdam University of the Arts, 2019)

36 *TreesAI – A platform to value and invest in nature beyond carbon. Blue paper* (London: Dark Matter Labs & Lucid Minds, December 2021).

37 Bruno Latour, *Down to Earth: Politics in the New Climate Regime* (Cambridge: Polity, 2018).

38 Ambassade van de Noordzee. ambassadevandenordzee.nl

39 Het concept of 'platform-samenleving' is hier van belang. Zie José van Dijck, Thomas Poel & Martijn de Waal, *De Platform-samenleving. Strijd om publieke waarden in een online wereld* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016) En van dezelfde auteurs: *The Platform Society: Public Values in a Connected World* (Oxford: Oxford University Press, 2018). Aan de andere kant van het spectrum, voor een pleidooi voor lokale kleinschaligheid, zie het kleine-boerderij-model van Chris Smaje, *A Small Farm Future. Making the Case for a Society Built Around Local Economics, Self-Provisioning, Agricultural Diversity and Shared Earth* (White River Junction, Vermont / London, UK: Chelsea Green Publishing, 2020).

40 Rebecca Solnit, *Hope in the Dark. Untold Histories, Wild Possibilities*. Foreword to the Third Edition, 2015 (Edinburgh/London: Canongate, 2016). Vertaling citaat M.S.

Colofon

Dit essay kwam tot stand in opdracht van Waag Futurelab. Om een andere wereld mogelijk te maken, werkt Waag aan praktische verandering in het heden. Dat doen we onder meer vanuit het denken over planet B: stel je voor dat we een planeet helemaal opnieuw mochten inrichten, hoe zouden we dat dan doen? Welke sociale, ecologische, technologische structuren zouden we bouwen om tot een open, eerlijke en inclusieve wereld te komen?

Om dit te onderzoeken, organiseert Waag in de looptijd van vier jaar een expeditie naar planet B. Elk jaar gaan we met een nieuw thema aan de slag. Waag heeft Michiel Schwarz gevraagd te reflecteren op de expeditie en zijn visie te delen op een open, eerlijke en inclusieve toekomst.

Waag wordt in de periode 2021-2024 medegefinancierd vanuit de Culturele Basisinfrastructuur van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de Gemeente Amsterdam. Hierin voert Waag de functie uit van Futurelab voor design en technologie.

Over de auteur

Michiel Schwarz is onafhankelijk toekomstdenker, cultuuronderzoeker en curator. Hij introduceerde het begrip 'technologische cultuur' in het publieke debat in Nederland en is de bedenker (samen met Joost Elffers) van 'sustainisme' als naam voor de 21ste-eeuwse postmodernistische cultuur van duurzaamheid, netwerken, delen en lokalisme. Hij is de auteur van onder meer *Sustainism Is the New Modernism* (met Joost Elffers), *Sustainist Design Guide* (met Diana Krabbendam) en *A Sustainist Lexicon*. Hij is momenteel Fellow van de Hogeschool van de Kunsten Utrecht. Hij promoveerde aan de Universiteit van Londen in techniek sociologie.

09 - 2022

Voorwoord

Marleen Stikker
Max Kortlander

Fotografie

Wardie Hellendoorn

Redactie

Anne Schepers
Gijs Boerwinkel
Sander van der Waal

Eindredactie

Max Kortlander

Vormgeving

Bouwe van der Molen

Met dank aan

Caroline Nevejan
Christine van den Horn
Floortje Vermeer
Martijn de Waal
Riemer Knoop

